

իր անձնական գանձին ծախքով վանքին մէջ կառուցանել տայ գեղեցիկ ապարանք մը, փայտաշէն եկեղեցի մը, ուրիշ կառուար շինութիւններ, եւ վերանորոգել տայ վանքին խարխլած շէնքերը, որոնց մէջ Սուրբ Գրիգոր փայտաշէն եկեղեցին⁵⁸ :

Թրքական քանդիչ ձեռքը, Պարսկաստան փախած ժամանակ, քանի մը ժամուան մէջ քարակոյտերու վերածեց⁵⁹, ինչ որ հայուն շինարար ձեռքը երկար տարիններով եւ մեծ ջանքով կերտեր էր :

Որչափ որ Գլաղայ վանքին յաղթանակը պատիւ կը բերէ անկեղծ հայրենասէր Մամիկոնեան ասպետներու տոհմին, որ ամէն առթիւ հայկական ապստամբութիւններու գլուխ կանգնած կռուներ ու արիւն թափեր էին Հայաստանի փրկութեան համար, այնչափ ալ երեւան կը բերէ բիւզանդական նենգամտութեան ուրիշ գիծ մը, կայսերական դիւանագիտութիւնը, որ յետին մտքով ջնջեր էր հայ ազնուականութիւնը, որպէսզի անոնք չուտով չհամախմբէին հայ ռազմիկ ոյժեր, որոնք խրախուսուած ազնուական հայ պետերէ, հայրենի հողը պաշտպանելու վիճակի մէջ չըլլային : Ժիշտ ու ճիշտ այդ պատկերն է որ կը գծէ մեր առջեւ սրտես Ա. Լաստիվերտցին, որ յետ ըսելու թէ Բլուր բերդի պաշարման ժամանակ կային հայեր որ փախուստ կու տային, կային ալ որ կամաւոր կերպով անձնատուր կ'ըլլային, ուրիշներ հողի տակ կը ծածկուէին, կը գրէ «Քանգի ոչ գոյր իշխան եւ առաջնորդ, որ ահիւ եւ խրախուսանօք գնոսա յոգի գորութեան վառէր ընդդէմ քշնամեացն, եւ նահատակս քաջս յորդորելով՝ որպէս օրէն է ամենայն պատերազմողաց՝ վասն այնորիկ անտէրունչ գոյով, ի տեսլեմէ միայն լիւսն, լուծան, խռովեցան, սասանեցան եւ ամենայն իմաստութիւն նոցա ընկլաւ...»⁶⁰ :

ԿԱՐՄԻՐ ԱՆՁՐԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԻ ՎՐԱՅ

Կ'երեւի թէ մեր բնաշխարհի հողին վրայ թափուած հայկական բոսորագոյն առատ արիւնը, իր երկնակամարին վրայ ալ աղդեր էր : Նոյն 1058 վշտաբեր տարուոյն, երբ հայերը փոփոխ բախտով կ'որդէին իրենց դժբախտ ճակատագրին դէմ, սաստիկ ձմեռ մը եղաւ Հայաստանի մէջ : Մ. Ուռհայեցին պատկերալից բաղդատութեամբ մը կը գրէ՝ թէ ինչպէս որ պիղծ դիակէն նախ եւ առաջ զազրութեան հոտ կու գայ, այսպէս ալ պատահածէն առաջ չարաչար նշաններ երեւցան մեր աշխարհին վրայ, որ էր հարաւի դառնաշունչ հով մը : Ապա կ'ըսէ. «որ մը, առաւօտը լուսնալուսն, երբ ամէն մարդ տունէն դուրս ելաւ, տեսաւ յատակ օդով կարմիր ձիւնը եկած ցամաք երկրի վրայ, տարածուած արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս եւ հարաւ» : Թէեւ կարմիր ձիւնը մէկ օր մը միայն եկած էր, բայց բնակիչները ահ ու դողի մատնած էր, որովհետեւ այդպիսի բան մը տեսած չէին. այդ երեւոյթը պատմիչը կը կոչէ «նշան ահաւոր եւ հրաշալի» : Այնուհետեւ 60 օր շարունակ ձիւն տեղաց, որուն պատճառով նոյն տարուոյն անդաստանները եւ դաշտերը փճացան, վայրի բանջարն ալ չորցաւ : Ասոր հետեւանքն այն եղաւ՝ որ տեղ տեղ սով տիրեց. որով կը յաւելու պատմիչը «բազումք մեռան չարաչար եւ դառն մահուամբ», նոյնիսկ բազմաթիւ գազաններ եւ թռչուններ, որոնք կեր փնտռելու համար տուններու եւ փողոցներու մէջ կ'ապաւինէին եւ մարդիկ անխնայ եւ անողորմաբար կը ջարդէին զանոնք»⁶¹ : Սակայն յաջորդ տարին եղաւ առատ պտղաբերութիւն :

(Շարունակելի)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Կը շարունակուին մեր վաստակաւոր պատմահօր մասին դիտողութիւններ, զորս բարեբախտաբար կարելի է լուրջ նպաստներ նկատել Խորենացիի գործին ու կեանքին մասին, եթէ սակայն կարելի ըլլայ այդ դիտողութիւնները հաստատուն պահել քննարկութեամբ :

Վերջերս մեր յարգելի ու սիրելի բարեկամը՝ Գահրէթարնակ Բենիամին Թաշեան Բանասիրական Մանրութիւն խորագրով յօդուածի մը մէջ (Հայրենիք օրաթերթ, Պոսթըն, 25 Փետրուար, 1962) կը միտի Խորենացիի ծանօթ պատմութեան Զորորդ մասի մը գոյութեան, կամ գոնէ Խորենացիի յետ-ժամանակեան սրբազրութեան :

Թաշեանի պատճառարանութեանց հիմերուն զլիսաւորը Թովմա Արծրունիի այն վկայութիւնն է՝ ուր կ'ըսուի. «Սահակ այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գըրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս՝ տիեզերահռչակեալ քերթողն՝ զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշգան յօրինուածով, սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսր Զենոն. որոյ ժամանակ կենաց տեւեալ ձգեալ ամս ծի (120) լի եւ պարարտ ծերութեամբ, որպէս զրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացուոյ, վերագրածութեան ի վերայ երկեցունց դրուագեալ հատուածին, զոր եւ երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի եւ աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ՝ յիւրումն ստուգարանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ» (Թ. Արծրունի, Թիֆլիս, 1917, էջ 133-4) :

Զգուշութեամբ նկատի առնենք Ար-

ծրունիի ըսածը : Ան կը հաւատէ որ յիշուած Սահակը այն իսկ է՝ որ Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնը ապսպրեց : Սակայն ինչո՞ւ համար այս անտեղի ծանօթութիւնը Արծրունիէն, որ ասկէ առաջ բան մը ըսած չէ Սահակի մը մասին, որ այս բացատրութեան կարօտի : Ան քիչ առաջ կ'ըսէ. «Եւ քանզի յետ մահուանն մեծին Սահակայ Բագրատունոյ սպարապետի եւ զօրավարի Հայոց՝ հաւատացեալ էր Թէոփոսի կայսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համադասպ Մամիկոնէի եւ որդուոյ իւրում վարդանայ» (Անդ) : Այս է Սահակը՝ որուն մասին կը խօսի Արծրունի, երբ կ'ըսէ «Սահակ այս այն Սահակ է...» եւ այլն : Այն ատեն՝ այս Սահակը չի կրնար մեկենաւոր ըլլալ Խորենացիի Պատմութեան ժամակագրութիւնը թոյլ պիտի չտար՝ ինչպէս որ Արծրունի կը ներկայացնէ :

Արծրունիի Սահակը հաւանաբար ըլլայ Ռչտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը, որուն մասին արդարեւ կը խօսի քանի մը տող վերը, ըսելով յետոյ՝ թէ «Սահակ այս այն Սահակ է...» որ մեկենաւոր եղաւ Խորենացիին :

Ուրեմն նախ եւ առաջ հոս Արծրունին կը գտնենք պատմական շփոթութեանց մէջ : Յետոյ Խորենացիի մեկենաւոր կայացնէ Սահակ եպիսկոպոս Ռչտունեացը. անոր մասին է որ կը շարունակէ երբ կը գրէ. «որոյ ժամանակ կենացն տեւեալ ձգեալ ամս ծի (120) լի եւ պարարտ ծերութեամբ, որպէս զրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացուոյ» : Պարզ է որ Խորենացի իր մասին 120 տարու հասած ըլլալը չէ որ կը գրէր իր

58 Հմմտ. Ա. Լաստ. ԻԱ. էջ 94-95 :

59 Հմմտ. Ա. Լաստ. ԻԱ. էջ 94 :

60 Ա. Լաստ. ԺԲ. էջ 85 :

61 Մ. Ուռհ. Բ. էջ 156 :

Պատմութեան չորրորդ գրութիւն մէջ: Արդարեւ արտառոց պիտի ըլլար ենթադրել որ 120 տարեկան խորեանացի ի վիճակի էր պատմութիւն գրելու եւ ինքզինքը յիշելու:

Այսպէս, ուրեմն, Արծրունիի այս հատուածին մէջ նախ որոշ չէ թէ ի՞նչ Սահակ եղած է խորեանացիի մեկենասը: Յետոյ, եթէ նոյն իսկ Սահակ Բագրատունիի կամ Սահակ Եպիսկոպոս Ռչտունեաց մասին կը խօսի, քանի որ միայն այդ երկուքն է որ կը յիշէ իր վկայութեան մէջ կամ անմիջապէս, անոնց կու տայ 120 տարեկան ըլլալու անկարելիութիւնը: Ասկէ քիչ մը առաջ ալ Սահակ կաթողիկոսին մասը պատահած կը դնէ անոր 120 տարեկանին (էջ 131):

Վերջապէս Սահակ Բագրատունին, որուն մեծ տիտղոսը կու տայ Արծրունի, կը մահացնէ՝ Համազասպ Մամիկոնեանի եւ որդւոյն Վարդանի փոխանցելով սպարապետութիւնը Հայոց, եւ այն ալ... Թէոդոս կայսեր կողմէ, մինչ Համազասպ եւ Վարդան Պարսիկ վեհապետութեան տակ էին, եւ ոչ Բիւզանդական:

Ուրեմն, ո՞րքան վստահելի է Արծրունի իր ժամանակէն շատ առաջ պատմութեան այս մասերուն մէջ: Պարզ է որ սըլխալպատում է: Կարելի է խորհիլ որ ինքն ալ գիտէր թէ հարկ եղած տեղեկութիւնները չունէր, կամ իրեն համար պայծառ չէին, եւ ստիպուած ըլլալով վասպուրականի Գագիկին «գրուցատրութեան» նրա համառոտութիւնը» տալ, ինչպէս որ ինքն իսկ կը խոստովանի (էջ 134), իր յարմարեցուցած պատմութեան կրնայ ուղած ըլլալ վաւերականութիւն մը տալ, և յարմարագոյնը սեպած է խորեանացի իր աղբիւրը նշանակել: Նոյն ատեն, որպէս զի Գագիկի մօտ անպարտ մնայ ապագային, ան խորեանացիին կը վերագրէ «յԱզամայ մինչ ի կայսր Չենոն» պատմութիւն մը, բոլորովին անգոյ, եւ չորրորդ գրութեան մը խօսքերն ալ կ'ընէ, որպէս զի ոեւէ հետախոյզ չկարողանայ որեւէ կերպով իր գրածը քննադատել:

Արծրունի հաւաստի պատմութիւն մը տալու ստիպման տակ գտնուելուն համար իսկ կը կատարէր այս ստեղծագործութիւնը, որ մեր օրերուն մղձաւանջը կ'ըլլայ:

խորեանացիի պատմութեան ալ սրբագրութեան ենթարկուած ըլլալու ապացոյցներէն մին կը նկատէ Բ. Թաշեան՝ Տրդատի մահը, զոր խորեանացի յիշատակելէ վերջ՝ չի յիշատակեր թաղումը: Սակայն ինչո՞ւ չնկատել որ խորեանացի՝ ոչ մէկուն, ո՛չ Արիստակէսի, ո՛չ Յուսիկի, ո՛չ Մեծն Ներսէսի, վերջապէս գրեթէ ոչ մէկուն թաղումի նկարագրութիւնը կու տայ, եւ նոյն իսկ Ս. Սահակի թաղումին նկարագրութիւնը: Ո՛չ իսկ Ս. Մեսրոպի թաղումը կու տայ խորեանացին:

Ալիշանի գտած Տրդատի թաղման հատուածը՝ զոր հրատարակեց Հայապատումի մէջ, ոչ թէ Տրդատի թաղումն է միայն, այլ Տրդատի մասին սկիզբէն. խիստ համառօտ կենսագրութիւն մը կ'երեւի, որ կը սկսի Տրդատի քրիստոնէանաւորութիւնը: Այս հատուածը որեւէ կերպով կապ չունի խորեանացիի Պատմութեան ոճին, չարագրութեան եւ կազմութեան հետ:

Իսկ գալով Արծրունիի վկայութեան, Մովսէս խորեանացիի պատմածը Տրդատի «թագաւորական շքեղ եւ երեւելի դիպարդութեամբ» թաղումը չէ, որ խորեանացիին կու տայ, այլ այն ներշնչուած գրութիւնը՝ որ ինչպէս Արծրունի կը տեղորոշէ՝ կը գտնուի խորեանացիի Պատմութեան երկրորդ գրութիւնը իր վերջին գլուխը: Արդարեւ խորեանացիի գրածը «Թագաւորական շքեղ եւ երեւելի դիպարդութիւն» իսկ է իր այդ գլխով Տրդատի մասին: Նկատենք որ խորեանացիի Տրդատի նուիրուած այս ներշնչեալ ներբողական հատուածը երկարագոյնն է խորեանացիին հատուածներուն մէջ:

Թաշեան չ'ըսեր թէ ի՞նչ պատճառով Տրդատի թաղումը, եթէ կար, պէտք էր խորեանացիի վերստին խմբագրողը իր նոր խմբագրութեան մէջէն ատիկա վերցնէր: Բոլորէն յարգուած Տրդատի գէմ ո՞վ եւ

ինչո՞ւ ոխ ունենար՝ խորեանացիին իսկ գուրս հանելու համար: Արդարեւ 35 եւ աւելի օրինակ խորեանացի հասած է մեզի. սակայն ոչ մէկուն մէջ նման սրբագրութեան հետքն իսկ չկայ: Արդեօք երբեք կարելի՞ էր նման բացարձակ եւ միահեծան գրաքննութիւն...: Անտարակոյս ո՛չ: Երբեք կարելի չէր խորեանացիին վերստին խմբագրողին համար ձեռք բերել ԲՈԼՈՐ Հսրագրութեան օրինակները խորեանացոյ Պատմութեան, եւ դանոնք փճացնել... որպէս զի միայն իր օրինակը գոյութիւնը պահէր:

Դժբախտաբար Թաշեանի ներկայացուցածները փաստեր չեն, այլ ենթադրութիւններ, որոնք հիմնաւորել իսկ կարելի չէ, եւ մեր պատուական բարեկամը չէ կրցած ընել: Կարելի է մանր մունր սըլբագրութիւնները, յաւելումները, յաւաւումները հանդիպել մեր ձեռագրական հարստութեանց այս կամ այն պարունակութեանց մէջ, սակայն կարծուածին պէս մեծ խմբագրական սրբագրութիւններ դեռ ոչ մէկ հարցի կամ մասեանագրական տուեալի համար կարելի եղած է ապացուցանել: Եթէ եղած են տարբեր խմբագրութիւններ, համառոտութիւններ եւ ընդլայնումներ, ատոնք հասած են մեզի օրինակներով, կամ գոնէ հատուածներով. բայց երբեք բոլորովին գրաքննեալ:

Վերջապէս Թաշեան այս անգամ Ասողիկէն կը կարծէ գտած ըլլալ նիւթ՝ հաստատելու համար որ խորեանացիին սրբագրութեան կամ խմբագրութեան է: Բայց զրգաւորութեամբ Ասողիկի մօտ ինծի կարելի չեղաւ Թաշեանի ակնարկութիւնը գոհացնող վկայութիւն գտնել: Ասողիկի իմ օրինակս, 1885ին Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած, վեց անգամ կը յիշէ Մովսէս խորեանացի (Մովսէս Տարօնցի): Այս վեց յիշատակութիւններէն ոչ մին կը հաստատէ ակնարկութիւնը Թաշեանի:

Ուրեմն, պարզ է որ Թաշեանի տուեալները չեն բաւեր խորհելու համար որ Մովսէս խորեանացի գրաքննուած, սրբա-

գրուած, կամ վերստին խմբագրուած ըլլայ: Տրուած պատճառներէն ո՛չ մէկը կուտան է նման տեսութեան մը համար:

* * *

Մեզի ժամանակակից երկրորդ պատմաքննադատ մը խորեանացիի Պատմութեան Չորրորդ Գրքի մը գոյութեան ի նպաստ ամերիկահայ փաստաբան Հրանտ Ք. Արմէնն է: Իր գրչին այս հարցին նուիրուած եռանդուն գրութիւն մը կայ ՀՍՍՌ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմա-Բանասիրական Հանդէսին, 1960ի թիւ 2ին մէջ:

Հրանտ Ք. Արմէն կասկած կը յայտնէ որ խորեանացիի Գ. գրութեան իրապէս աւարտի այդ մասին 67րդ հատուածով: Արդարեւ Գ. գրութեան վերջը այդ չէ, այլ խորեանացիի 68րդ հատուածը, իր քաջածանօթ Ողբը, որով պատմահայրը կը վերջացնէ իր աշխատութիւնը: Այս մասին սակայն մենք պիտի խօսինք աւելի վերջը, իր կարգին:

Հրանտ Ք. Արմէն ունի երկրորդ ենթադրութիւն մըն ալ, զոր իր բառերով կը ներկայացնենք. «Ժ. գրքի հայ պատմաբան Թովմա Արծրունիի այլեւս բանասէրներուն քաջածանօթ տողերը կ'ընտրենք մեզի մեկնակէտ» (էջ 174): Սակայն թող ներուի ինծի ըսելու որ Արծրունիի տողերը հարկ եղածին պէս «քաջածանօթ» ըլլալու չեն, քանի որ Հրանտ Ք. Արմէն վերի տողերուն անմիջապէս կը կցէ. «Սահակ Բագրատունի սպարապետի մասին խօսելուն՝ Թովման կը գրէ. «Սահակս այս ալն Սահակ է...» եւ այլն: Մենք աւելորդ կը նկատենք ամբողջ Արծրունիի վկայութեան այս մասը յառաջ բերել: Նախ եւ առաջ չաճապարենք: Վկայութիւնը ի՞նչ տարակուսական է՝ թէ Սահակ Բագրատունի սպարապետին մասին է: Եւ որպէսզի ընթերցողը լաւ ըմբռնէ մեր ըսածին պատճառը, ես ստիպուած կ'ըլլամ Թովմա Արծրունիի գրածը, այս անգամ Սահակ Բագրատունիի մասով միասին յառաջ բերել:

որ քաղէր զօրոմն, եւ սրբէր զգաղձն վընասակար, քանզի արմատացեալ էր սէզն եւ տարածէր օր ըստ օրէ, եւ լինէր յաճախումն մծղնէից եւ այլոց չարեաց կնահանէից, պոռնկաց, գողոց, անձնակամաց, ամենայն խոտորնակ չարագործաց յաշխարհիս հայոց ի մէջ տանս թորգոմայ. եւ լինէր սուգ եւ տրտմութիւն»։ Կարծես թէ Ողբէն կտոր մը փրցուած ըլլայ։ Ահա այս էր ժամանակը՝ երբ Խորենացի կը գրէր Ողբը։

Կը Խորհիմ որ Հրանտ Ք. Արմէնի ենթադրութիւնները ոչ մէկ կերպով կ'ապացուցանեն թէ Խորենացիի Պատմութիւնը ունեցած ըլլայ Զորորդ գրուած մը, կամ կորսնցուցած ըլլայ հատուածներ։ Խորհիմ որ կարելի ըլլայ, 35 եւ աւելի օրինակով Խորենացիի Պատմութեան գրութեան մեզի հասնիլը նկատելէ վերջ՝ որ ժ. կամ ժԱ. դարերուն որեւէ պատճառով Խորենացիի մէջէն վերցուած ըլլայ ինչ ինչ մասեր, քիչ մը շատ ենթադրել է։ Հայ գրչութեան, հայ գրութեան հազիրներու եւ անոնց պարունակութեան լաւ ծանօթ մէկը նման բան մը պիտի չըկարենար ենթադրել։ Կրնայ բնագիր մը բոլորովին կորսուիլ, սակայն անհաւանական եւ անկարելի է որ այդ բնագրին մէկ տարբերակը՝ 35 եւ աւելի օրինակներով մեզի հասնի՝ եւ սակայն միւս տարբերակը ոչ իսկ մէկ օրինակով...։

* * *

Խորենացիի մասին երկրորդ անգամ կը գրէ Հրանտ Ք. Արմէն, նոյն պարբերականին 1961 տարուան թիւ 3-4ին մէջ, սա խորագրով «Խորենացիի Պատմագրքի Գրութեան Թուականը»։ Ասոր համար ան կը սկսի Խորենացիի Ողբով։ Առաջ կը բերէ Ողբէն սա մէջբերումները. «Որովհետեւ Մովսէսը վերցաւ, բայց Յեսուն չըյաջորդեց... Եղիան համբարձաւ, բայց Եղիսէն չմնաց...»։ Եւ Հրանտ Ք. Արմէն կ'ըսէ. «Հոս ակնարկուած ժամանակը Սահակի մահին յաջորդող անմիջական

քանի մը տարին ըլլալու չէ, որովհետեւ այս պարագային, Սահակ-Մովսէսէն վերնալէ վերջ՝ Յեսուն-Յովսէփի կաթողիկոսը կը յաջորդէ։ Հետեւաբար Խորենացիի ակնարկութիւնը ի մտի ունի Յովսէփի մահէն վերջ եկեղեցական բարձրութեան թաթարումը, երբ Մելիտէ եւ Մանագլերտացի կաթողիկոսներու պէս ապիկարներ կու գան բազմելու Սահակի եւ Յովսէփի աթոռը (էջ 219)։

Հրանտ Ք. Արմէն կ'երեւի թէ չփոթութեան մը զոհ եղած է, կամ գուցէ առանց լաւ քննելու հետեւած է Օրմանեանի Ագապատումին։ Հոս տեղը չէ արծարծելու այն խառնակ վիճակը, որ գոյութիւն ունէր Սր. Սահակէն առաջ, իր կաթողիկոսութեան ժամանակ, եւ իրմէ վերջ, կաթողիկոսութեան մէջ։ Սր. Սահակի մահը տեղի ունեցաւ 438ին։ Սակայն իր օրով իսկ կար աթոռակից կաթողիկոս, կամ հակաթոռ կաթողիկոս՝ Շմուէլ։ Սր. Սահակի մահով կաթողիկոսութիւնը չարունակեց իր հակաթոռ վիճակը, եւ Շմուէլի յաջորդ կը գտնենք Սուրմակ, որ իր կարգին վաւերացուած ու ճանչցուած կ'երեւի Պարսից արքունիքէն. ասոր վեց կամ եօթը տարուան կաթողիկոսութիւն կը վերագրեն մեր պատմիչները։ Սուրմակի մահը եւ Պարսից ճանչցած ու վաւերացուած կաթողիկոսութեան այս հակաթոռը դադարեցաւ 443ին։ Յովսէփի՝ որուն Հոգոցմեցի կոչումը կու տայ Օրմանեան, եւ որ Հրանտ Ք. Արմէնի վերջ յիշած Յովսէփին է, հազիւ կաթողիկոսացաւ 444ին։

Ուրեմն, Խորենացիի գիրքը կ'աւարտէր Սահակի մահուամբ (եւ Մեսրոպի)։ Հարկ եղածին չափ տարիներ կային Սահակի մահուան եւ Յովսէփի յաջորդելուն մէջ, եւ Խորենացին կրնար աւագել՝ որ «Որովհետեւ Մովսէս վերցաւ, բայց Յեսուն չըյաջորդեց...»։ Խորենացիի Ողբը գրուած ատենը՝ մեռած էր Մովսէս եւ Յեսուն մը չէր եկած՝ տէր ըլլալու անտէր եկեղեցուն եւ հօտին։

Բռնագրութիւն է մինչեւ Յովսէփի մահը՝

454 սպասել որ Ողբը գրուի։ Մենք վերը տեսանք, որ Ողբը իրապէս կը պատշաճէր 438ին անմիջապէս յաջորդ երկու երեք տարիներուն։ Խորենացին Ողբը այդ ատեն իսկ գրած պէտք էր ըլլար։ Շմուէլ, Սուրմակ լաւ կը պատշաճին Խորենացիի տողերուն. «Իրենք իրենցմէ պատիւ գրտած եւ ոչ Աստուծմէ կոչուած, գրամով ընտրուած եւ ոչ Սր. Հոգով...»։

Հրանտ Ք. Արմէն իրաւացի է իր դատումին մէջ՝ զոր Խորենացիի իսկ խօսքերով կ'ապացուցանէ, այսինքն Խորենացին ԾԵՐ չէր՝ երբ Պատմութիւնը սկսաւ, եւ ԾԵՐ ու ՀԻԻԱՆԴՈՏ էր, ինչպէս որ Խորենացին կը խոստովանի, Պատմութեան գրեթէ վերջաւորութեան։ Իրաւացի է որ Սահակ Բագրատունին մաս մաս ըստացած էր Խորենացիի Պատմութիւնը, զնել։

Երբ իշխանը զիտողութիւններ ունէր՝ Խորենացին կը պատասխանէր իր մեկենասին։ Իշխանը գործին ձեռնարկել տուած էր իր վաղ տարիքին։

Սակայն անընդունելի է որ Սահակ Բագրատունին, որ Խորենացիի Մեկենասը եղաւ, ըլլայ այն՝ որ Հայաստանի մարդպան եղաւ եւ մեռաւ 485ին։ Եթէ Խորենացիի Սահակ Բագրատունին Սահակի մը հետ պէտք է նոյնացնենք, աւելի հեշտ է զայն նոյնացնել թովմա Արծրունիի Սահակ Բագրատունի ՄԵՄԻՆ հետ, որ մեռաւ Թէոդոսի (408-450) օրով, եւ գուցէ 438էն քիչ առաջ՝ երբ Խորենացին աւազանովարար լմնցուց իր գործը։

«Ուրեմն ամենահաւանական թուականը 460-465 տարիներու մէջ...» չենք կրնար զնել։

Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ

A PROPOS D'AGATHANGE

(Simple note bibliographique)

Ayant eu dernièrement l'occasion de relire presque en même temps deux excellents ouvrages: d'une part le manuel de littérature arménienne du P. Cyrille Kibarian et d'autre part le deuxième cahier du Bulletin arménologique du P. Mecерian, j'ai constaté que 1°) le P. Kibarian ne mentionne dans sa bibliographie relative à Agathange, p. 83, que les versions syriaque et arabe, et 2°) que le P. Mecерian, parlant du « martyr arabe de saint Grégoire », cite M. Garitte, qui dit: « C'est très vraisemblablement par l'intermédiaire d'un texte copte (pour le moment inconnu) que notre Vie arabe se rattache à la version grecque de l'Agathange » (p. 282-283).

Je crois pouvoir en tirer la conclusion que ces trois savants ignorent qu'il existe aussi une version éthiopienne, dont la traduction française a été publiée par René Basset dans un des fascicules de ses « Apocryphes Ethiopiens », (fasc. IV « Les légendes de st. Tertag [sic] et de st. Sousnyos »), Paris, 1893-1896, in-12, 8 fasc.

Je me permets donc, dans l'intérêt des études arméniennes, de signaler cette source à leur attention.

Frédéric FEYDIT